

Innehållet

i denna pdf-fil är delar av ortnamnsforskaren Jöran Sahlgrens skrift Förbjudna namn kopierad från ett särtryck ur Namn och bygd 1918. Vid tillfället för artikeln var han ortnamns-kommissionens sekreterare. 1930 tillträdde han en personlig professur i ortnamnsforskning i Uppsala med uppdrag att vara ortnamnsarkivets föreståndare.

Skriften lånade jag på Nordiska museets bibliotek 1983 liksom några andra skrifter. De skickades till kommunens bibliotek där jag tog kopior (dåliga värmekopior). De låg tillsammans andra artiklar till grund för återgivningen av problemställningen Härnevi – Ullevi i hembygdsboken 1984.

Särskilt värdefull är författarens utredning om s.k. Noanamn, ersättningsnamn för gudomligheter. Ull är ett sådant.

De återgivna artiklarna konverterades 2007 i samband med att arkeologiska fynd vid Lilla Ullevi bekräftade att där funnits en kultplats. OCR-läsning medförde en del felaktigheter som manuellt rättades. Vissa bokstavstecken för nordiska språk kunde inte tolkats och har ersatts med traditionell stavning. Hela skriften finns i originalstencil i pärm P14:10 med skriftliga kommentarer i G12:D Magnus Olsons avhandling om Härnevi från 1908 kopierades också. Oskar Lundbergs skrift från 1912 har senare även köpts antikvariskt.

En annan värdefull skrift ang. fruktbarhetskult är N.E. Hammarstedts ”Kvarlevor av en Frös-ritual i en svensk bröllopslek”. där det görs referenser till Skoklosterlandet.

Börje Sandén dec 2007

Förbjudna namn.

AV JÖRAN SAHLGREN.

1.

I sin förträffliga översikt Primitiv religion har prof. Martin P. Nilsson liksom andra före honom liknat de magiska krafterna vid elektriska strömmar. En elektrisk ström kan uträtta ett nyttigt arbete, men den kan ock slå den oförsiktige med en hastig död. Den som vet hur farlig strömmen är aktar sig väl att komma i dess närhet, eller ock begagnar han sig av vissa säkerhetsåtgärder. På samma sätt är det med de magiska krafterna. De komma visserligen från gudarna, men deras verkningar kunna vara både nyttiga och skadliga. Allt vad som kan vara eller innehålla en yttring av de magiska krafterna måste därför helt och hållet undflys eller ock behandlas med stor försiktighet. På denna grund har bland de, primitiva folken från Sibirien till Sahara, från Tahiti till Grönland en massa religiösa förbud uppstått, vilka med ett från Tongaöarna lånat namn kallats tabu eller med engelsk aksentering *tabu*, '.

Ordet, som på Nya Zeeland har formen *tapu*, är sammansatt av orden *ta* 'mycket' och *pu* 'märka, utmärka' och betyder sålunda ursprungligen som adj. 'mycket märkt'. Det användes bland polynesierna för att beteckna något som är invigt till eller står i relation, till de högre makterna och som därför är förbjudet för människorna. Brott mot tabu straffades strängt, ofta med döden. Sålunda fingo gudarnas tempel vid livsstraff «j beträdas av folket. De sjuka ansågos besatta av gudar eller

De företeelser, som sammanfattas under namnet tabu, äro, som av det följande även i viss mån kommer att framgå, av synnerligen skiftande natur. Den rika utveckling de fått på Söderhavsoarna är ej känd från andra orter.

andar och voro därför tabu. De döda och deras begravningsplatser - voro ock tabuerade. På Nya Zeeland var det till och med förbjudet att se på ett lik. De nyfödda barnen och kvinnorna under menstruationstid och havandeskap voro också tabu. Barnen blevo först noa (motsatsen till tabu, eg. vanliga, utan relation till makterna) sedan de renats genom vattenbegjutning, en bland folken vida spridd föreställning som hos oss resultera i det kristna dopet. Alla djur som hyste skyddsgudar i sina kroppar eller voro helgade till gudarna, voro förbjudna. Så voro på Tongaöarna sköldpaddorna tabu, då de härstammade från en gudinna.

Tabu var på Södethavsöarna av många olika grader. Strängast tabuerade voro gudarna, därefter hövdingarna och prästerna, där-näst adeln, därefter männen av folket. Slavarna, dvs. krigsfångarna voro noa, då de ju voro övergivna av sina skyddsandar. De ogifta kvinnorna voro också --- utom vid förut nämnda tillfällen --- noa. Ju högre tabugrad någon innehade, desto mera kunde han närma sig de högre i tabuserien stående, med andra ord, desto mindre riskerade han att bryta mot tabu. Däremot ålåg det honom att tillse att ej hans egen tabu kränktes. Donna tabuserie belyser tabuns väsen. De olika tabugraderna voro helt enkelt olika helighetsgrader. Noa var neutralt och på ena sidan därom låg helighetstabun och på den andra ohelighets- eller orenhetstabun. Om en man gjorde ett tabubrott blev han själv tabu dvs. oren, och skyddes såsom en pestsmittad. Såväl helighetstabun som orenhetstabun hade denna smittande kraft.. Om en hövding beträdde en infödings hydda blev hyddan tabu och måste övergivas av sina invånare. På Tahiti måste förr de högst stående matas för att de ej genom att vidröra födan skulle göra denna förbjuden för hela folket.

Liknande tabuföreställningar äro ock kända från de germanska folken. Gudinnan Nerthus var så helig att ingen fick se henne eller ens vidröra hennes vagn så när som hennes präst och de slavar som biträdde honom och som sedan dränktes i hennes heliga sjö. Efter hennes färd bland folken måste hennes vagn och kläder ja själva gudabilden renas genom tvagningar.

1) Orenhetstabun har som bekant spelat en särskilt viktig roll för semiterna.

I Eyrbyggja saga berättas (kap. 4) att på halvön Torsnäs var ett berg *Helgaell*. som var så heligt att dit fick ingen otvagen blicka. Varken *djur* eller människor fingo dödas på det berget.

Ön Jungfrun i Kalmarsund var ock tabu. Olaus Magni berättar att de sjöfarande som nödgades uppehålla sig i dess hamn blickade sjöjungfrurna med offer av vantar, sidenskärp o. d.

Ordet tabu har i den folkloristiska och religionshistoriska litteraturen fått en synnerligen vid betydelsesfär. Som tabu räknas nu vanligen alla förbud som förorsakats av en vidskeplig fruktan eller en magisk försiktighet. Denna utvidgning av en redan vid och sammansatt betydelsesfär är knappast att rekommendera, Bättre vore att skilja på *helig* och *oren*, på *helig hets förbud* och *orenhetsförbud*.

I min följande framställning kommer jag företrädesvis att använda termen tabu för att beteckna de inom språkets värld gällande religiösa förbuden. I denna användning . torde tarmen kunna försvaras.

Även språktabun är av skiftande art.. Bland Amerikas vildar från Hudson Bay till Patagonien, bland ainos i Japan och tuaregerna i Sahara. bland Sibiriens samojeder och infödingarna på Borneo är det under vissa omständigheter förbjudet att nämna de dödas namn. Detta förbud är uppenbarligen föranlett av rädslan för att kränka eller locka fram de avlidnes mäktiga och farliga andar.

I det gamla Grekland var det belagt med straff att nämna officianterna vid de eleusinska mysterierna vid namn. På Tahiti var konungens namn tabu, ja ej ens det ljudkomplex som ingick däri fick uttalas. Under *Po-mares* regering var stavelsen *po* förbjuden i hela språket och ersatt med stavelsen *mi*. Vid en konungs tillträde till tronen kunde på detta sätt ett femtiotal ord bli bannlysta ur språket.

På samma sätt ha gudarnas namn bland flera folkslag hållits hemliga och förbjudits; Så har t. ex. sedan gammalt bland judarna gudanamnet *Jhvh.* (*Jehova*) ej fått uttalas. I stället har man sagt tetragrammata: 'de fyra bokstäverna' och *Adoai* dvs. *Herren*. Konfutses namn Kieu (eg. = hög, sbst.) var ock förbju det även då det uppträdde i dess ursprungliga appellativiska användning. I dess ställe lämnas i en del ordböcker en tom plats.

Stundom bifogas anmärkningen: "De gamla heliga lärarnas namn förtigas rimligtvis". I den egyptiska dödsbokens 31 kap.' läses varningen: "Nämn ej den store gudens namn". Hyndluljods 44:e vers om guden, vars namn Hyndla ej vågar nämna, är väl påverkad av den semitiska Jehovatabun.

Anledningen till denna namntabu är ej svår att förstå. För de primitiva folken voro namnen en del **av** personen eller saken. Med en guds namn följde ock den gudomliga makten. Ej underligt då att man fruktade nämna den väldiges namn. Att konungars och prästers namn tabuerats beror på namnbärarnas nära relationer till gudarna.

Att romarnas flamen dialis ej fick nämna orden get, hund, murgröna osv. berodde naturligen, liksom att han ej ens fick röra **vid** en häst, på en orenhetstabu av ovan skildrad art.

I stora delar av Europa och Asien äro de farliga vilddjurens namn under vissa omständigheter förbjudna. Infödingarna i Sibirien kalla björnen "skogens herre". "den vördnadsvärde" o. d. I Annam kallas tigrar, elefanter och andra vilddjur av infödingarna för "herre" eller "farfar" för att de ej skola anfalla dem.

Särskilt måste jägare och fiskare noga akta sig för att under jakten eller fisket nämna villebrådets eller fiskens namn. När en eskimå vid Beerings sund går ut att jaga efter björnar talar **han** om dem med den största vördnad och förebär att han är ute för att jaga annat vilt.- Finska jägare kalla räv och hare blott för "villebrådet". Lapparna fingo vid risk att bli utan fångst vid sina heliga sjöar (saivo) ej tala om fisk'. Vid sina björnfångster fingo de på tal om björnen ej använda de vanliga orden för sång(?), pryda, öra, öga, mun, fot, skinn, hjärta, tarmar, blod, kött, näsa, tand, svans, skära, slev, kniv. I stället användes låneord eller omskrivningar. "På sådant sätt, hafwa alla de öfrige lemmar, ja hwart ben och knota i Björnen, sit besynnerliga, och ifrån det allmänna Lapska åtskildt namn" ^s.

I Norden äro dylika bruk synnerligen vanliga. "Menige man på Landet [nämner] ei gerna .. det ordet Biörn, utan häldre Gullfot, Storgubben, Fulingen, Myrtassen, eller Storfar, af fruk-

ⁱ J. Lieblein, Uammela? t yptisk religion 3. s. 47.

K. B. Wiklund i Le nionde oriental 1911, s. 118.

³ Fjellström, Kort berättelse om lapparnas björnafänge (1755), s. 10 f.

tan at han skal fälla deras boskap", skriver Magnus E. Wallner 1746 i "Kolarekonsten", s. 3.

Enligt en gammal svensk sägen sade vargen på den tid då djuren kunde tala till människan:

"Kallar du mig Varg,
så blir jag dig arg ;
kallar du mig af gull,
så blir jag dig hull".

Professor E. Lidén har haft vänligheten meddela mig följande :

"Mitt första tydliga minne af fisketabu hänför sig till ett tillfälle [år 1884], då en gammal fiskargubbe i Ås hd [Västergötl.] blef ordentligen arg, därför att jag nämnde ordet *abborre* i en till honom riktad fråga, där han satt o. metade i sin båt nära min. Han rodde helt enkelt sin väg, grymtande något om otur.

Efteråt fick jag af en hans granne veta, att gubben trodde på "sådant skrock" och ej gärna talade om hvad som rörde fisk. förr än han kommit i land. Jag hade emellertid vid andra sammanträffanden på abborrgrundet hört gubben prata om "skräddare, skräddarsk-t, -fan" o. d. Vid ett följande samtal fick jag klart för mig, att det just var ordet *abborre*, som förargat honom: `han (= ni) kunde ha sagt *skräddare, vet ja*". --- Äfven skomakare (=mört) var, såsom jag tyckte mig finna, inte bara ett skämtsamt uttryck i hans mun. Befolkningen i allmänhet (den yngre) tycktes inte ha några skrupler att nämna fisken vid sitt rätta namn när som hälst; men att det medförde otur att under fisket tala om sin tur eller huru många fiskar man fått, därom voro nog alla ense". (Brevkort av 24 okt. 1915.)

"Nomen est omen" var en sats bland de gamla. Det betraktelsesätt varur denna sats utgått har framalstrat ett slags tabu som jag skulle vilja kalla ominös tabu.

Flera exempel på den ominösa tabu som närmar sig eufemismen finnas bland ortnamnen. Det italiska *Maleventum* ändrades för sin olycksbådande klang till Beneventum. Kaps ursprungliga ominösa namn *Caba tormentoso* 'den stormiga udden' ändrades snart till 'Godahoppssudden'.

För de vidskepliga sjömännen har tabu i synnerhet spelat en viktig roll.

Enligt Pierre Barrères beskrivning' över en resa i Guiana iakttago indianerna omsorgsfullt vissa vidskepliga bruk på sina resor. I synnerhet aktade de sig noga att nämna vissa ting vid deras rätta namn. Då de t. ex. nödgades tala om en klippa, sade de "den som är hård". Talade de om en ödla kallades hon "den som har en lång svans". Lika farligt var det att nämna floder och öar vid namn. Överträdandet av dessa förbud medförde i bästa fall regn, men det kunde också hända att följden blev ett skeppebrott eller att ett vidunderligt odjur kom upp ur vattnet och åt upp båtens besättning. En av Barrères vänner var en gång med ett tjugotal indianer på en längre flodresa. Han råkade då fråga infödingarna om namnet på en av krikerna (dvs. biflödena) som låg tämligen nära resans mål. Ingen ville svara därpå. Efter många fåfänga försök lyckades han slutligen förmå en av indianerna att nämna krikens namn. Knappt hade detta skett förr än ett starkt regn, som varade hela natten började. Indianerna överhopade då den som nämnt krikens namn *med* de bittraste förebråelser för det denne genom sin obetänksamhet skaffat dem detta besvärliga regn på halsen.

Liknande resetabu är sedan gammalt även känd från de nordiska folken. Bland shetlandsfiskarna voro en hel mängd ord förbjudna. Bland annat finge, de när de voro på sjön, ej nämna landkänningarna med deras på land brukade namn, då detta kunde vålla otur med fisket. Ström meddelar i sin "Beskrivelse over Söndmör" 1 (1762), s. 536 att det förr bland de söndmörska fiskarna var brukligt att så länge de voro på sjön eller medan de fiskade aldrig nämna något vid dess rätta namn. Sålunda kallades en präst *sidkofte*, en häst *fjirfotting*, ett svin *roskate'* osv. Loccenius berättar 1670 att sjöfolket vid passerandet av farliga *platser* i vissa floder förbjödo de resande att nämna dessa platser *vid* -namn för att ej storm eller livsfara skulle uppstå.

O.J Broman berättar omkr. 1750 att vid sjöresor "ingen

t Samml. neuer und merkwürdiger Reisen . . aus versch. Sprachen iibersetzt 2, s. 136 f. (Göttingen 1751), se Nyrop, Navnets magt, s. 143 f. Jfr fågelnamnet *skata*, som tvivelsutan är ett noaord för fågelns äldre namn. "Skator äro 'satans fugla'." SL 11. 4, s. 31. Om man på valborgsmässodagen nämner skatans namn, tillfogar hon skada under hela året, se finna 1844, s. 7. Om skatans tabu se vidare Hyllén-Cavallins, Wärend u. Wirdarne 1, s. 213.

må nämna de känningar. öar, holmar, stränder som fram förut belägna äro, i synnerhet under segel, ty då kommer motvind".

Enligt Olaus Magni 1555 höjer sig ej långt från Ölands norra udde "en väldig klippa. hvilken sjöfolket, för att undvika dåliga förebud och storm på hafvet, kallar Jungfrun".

Burens berättar c. 1600 i Sumlen: "Vidh Sigtuna är ett rum i veghen åt Forsichtuna thet hava the kallath Matbur som framom farit om nättren att then rån ther bor skal icke göra them illa som han pläghar göra the ostyrigha".

Stället är viktigt då det visar att tabu (ellär rättare noa) även förekommit vid resor till lands.

Kyrkoherden Israel Björck skriver i Åbo tidningar 1772 i en uppsats om Malax allmoge: "Fälmännerne, eller Själfiskarena, hafwa ock haft sina widskeppelser, såsom at ej nämna på resan Sten, utan Halman, ej Katten, utan Klodjuret, ej Ormen, utan Långpiskan, ej watten. utan spad; men allt sådant är nu mera utur, bruk, sa at ingen tror at resan blir olykelig för den, som öwerträder dessa gamla reglor"

Av det redan anförda framgår att ortnamnsforskningen måsta räkna med tabu som en synnerligen viktig faktor särskilt då det gäller förklaringen av öars och landkänningars namn.

Enligt E. Holmberg Brages årsskrift 3, s. 178. -- Noaordet spad synes lewa kvar i våra dagas skämtsamma "trilla i spa't" m. m.

Litteratur.

Jevons. F. B. An introduction to the history of religion. 1908.

Smith. W. Robertson. Die religion der Semiten. 1899.

Waitz. Th. o. Gerland, G. Anthropologie der Naturvölker 6. 1872.

Frazer, J. G. The golden bough. Part 2. Taboo and the perils of the soul. 1914.

Nyrop. Kr. Navnets magt. En folkepsykologisk studie (i Mindre afhandlingar utgivna af det philologsk-historiske samfund 1887).

Jakobsen. J. Det norrane sprog på Shetland (1897), kap. 5. Olsen. M. Stedsnavnestudier. 1912.

Sahlgren. J. Blåkulla och blåkullafärderna (i NoB 1915).

Nilsson, M. P. Primitiv religion.

Müller. Max. Vorlesungen über die Wissensehaft der Sprache 2. 1870.

British encyclopedia, art taboo.

II.

Den helighetstabu som hövdingarna eller prästerna pålagt kunde endast de själva upphäva. Den orenhetstabu däremot som en individ genom tabubrott eller andra anledningar åsamkat sig kunde upphävas genom individuella reningsprocesser. Vanligen skedde på Söderhavsöarna detta genom tvättning i vatten. På Tongaöarna kunde man ock gnida sig med en saftig växt. På Nya Zeeland skyndade nian efter en förbannelse från en fiende till en flod för att där under prästernas böner avtvå den. Den som på Samoa ville närma sig den helige konungen måste först stänka sig med rent vatten.

De nyfödda barnen blevo först noa efter vissa ceremonier. Vartill på Nya Zeeland och Uvea hörde vattenösningen. På Nya Zeeland kunde ett föremål noagöras genom gnidning mot en batat. Elden hade ock för polynesierna en renande kraft.

De noaverkande medlen vatten och eld äro kända från ett stort antal folkslag — bland annat ock från semiterna och germanerna. Efter sin färd bland människorna skulle den tabuerade gudinnan Nerthus tvås i en helig sjö. På det heliga berget å Torsnäs på Island fick ingen otvagen blicka. Hos flera folk bl. a. judarna var även -fastan ett viktigt noamedel. I Nya Testamentet skildras hur Kristus botar en dövstum och två blinda genom sin spott. I Norden brukas spotten fortfarande som reningsmedel. Efter onda (dvs. orena) möten, käringmöten, ekormöten, kattmöten in. m., bör man spotta tre gånger på en jordfast sten för att upphäva de ogynnsamma verkningarna. Stålets välbekanta noaverkan torde möjligtvis bero på dess användning som eldslagningsmedel.

Offret var ock ett kraftigt noamedel. På Söderhavsöarna kunde man i senare tid sona ett tabubrott med penningböter. Försonings- och reningsoffrets betydelse hos judarna är välkänd. Den nordiska arkeologien kan berätta om hundratals offrade

vapen och smycken. Bland dessa offer voro säkerligen flera försoningsoffer och reningsoffer. Olaus Magni berättar huru dc sjöfarande som lade till vid Jungfrun för att blidka ställets ungmör offrade vantar, silkesskärp o. d. Säve berättar i Havets o. fiskarens sagor (1880) s. 18 om matoffer till sjöråt.

Vad som för den följande framställningen har den största betydelse är att tystnaden i stor utsträckning använts som noamedel. Den psykologiska förklaringen härtill ligger ej långt borta. Ordet var för de primitiva folken en del av saken, och den som intet sade undgick naturligtvis en hel del möjligheter att förnära makterna.

Dybeck berättar i sin Runa 1843, s. 41 från Dalsland:

"På Frendeforsvattnet i Frendefors socken, Sondal härad, synes stundom "Sjöråa". Hon har utslaget hår och sitter i en båt med granna segel. Man får icke tala ett ord till henne, ty då blir storm, eller misslyckas fisket".

Till en massa magiska kurer och förrättningar har sedan gammalt hört absolut tystnad.

I Gaslanders "Beskrifning om Allmogens sinnelag et. . Wäsbo Härad" (tryckt 1774) berättas (s. 51) :

"När bak-ugnen klenas inuti med ler, får den sona det gör icke tala et ord, så länge han är i ugnen: ty då spricker han sönder.

När korfvar läggas i kättelen at kokas, må den som dem ilägger ej tala et ord, utan stöta hvar och en vid iläggandet emot muren, och sedan tigande dem lägga i kättelen. annars spricka de sönder. Då säges: korfvahållaren är intet hemma.

När efter fynd i jorden skall grävas. får intet ord talas. ty då bär draken bort pengarna".

Men att iakttaga denna påbudna tystnad stöter naturligtvis ofta på stora praktiska svårigheter och man har därför tidigt förstått vinna lindring i detta generella talförbud. Man letade ut de antingen såsom heliga eller ock såsom orena särskilt farliga orden och bannlyste dessa ur språket så länge faran varade. Så fingo t. ex. enligt F. L. Grundavig pigorna ej nämna ordet *pölse*, då de stoppade korv (Nyrop, Navnets magt, s. 123). Enligt Ströms Beskrivelse over Söndmör (1762; 1, s. 536) finge fiskarna på Söndmöre ej medan de fiskade nämna orden *präst. örn, häst, ko, get, svin osv.* Den bohuslänske fiskaren tror (enligt Holmberg, Bohusläns historia och beskrifning 1, s. 239), att han

ej får någon fångst, om någon råkar nämna ordet katt, vid avfärden. Den en mänskliga uppfinningsrikedomer nöjde sig emellertid ej med denna sakernas ställning.

Under min studenttid i Uppsala tillhörde jag ett matlag som en tid åt på hotell Hörnan. Det låg ju då nära tillhands att rekvirera in vin till middagarna och en någon föreslog en flaska vin till desserten, föll i regel matlaget för frestelsen. På grund af de tråkiga ekonomiska konsekvenserna härav måste något göras för att motarbeta den tilltagande vinkonsumtionen, Vi beslöt då med ett i förstone ypperligt resultat att tabuera ordet vin och namnen på alla vinsorter. Den som bröt tabun fick vidkännas hela utgiften för det föreslagna. Tystnaden i detta hänseende hölls till en början obrottsligt så när som på en och annan vederbörligen bestraffad förseelse, men snart började förbudet kringgå genom omskrivningar. Det vanligaste sättet att påyrka vin till en rätt var; "Det va' tusan va' de' här va' torrt".

På samma sätt har även den vidskepliga tabutystnaden i otaliga fall fått maka åt sig för försiktiga omskrivningar.

Enligt Skattegraveren 6, nr 637 får man den. dag man kokar "pölse" ej nämna detta ord, ty då koka de sönder. I stället säger man *woqnkaep*.

I sin gradualavhandling "De Kinnakulle" (Uppsala 1699) berättar 13. Österplan att sjöfarande i Väneren varken tordes se på eller hämnna Kinnekulle av fruktan för de "sylvaner" och "founer" som uppehöll sig där. Blev de någon gång nödsakade att tala om berget kallade de det *Kinna-Bonde*¹. Gamla gubbar hade berättat för honom att personer, som farit förbi och vanvördigt talat om berget gjort skeppsbrott och krossats mot klipporna.

Särskilt lämpligt var det naturligtvis, som redan O. Rygh påpekat i NG 16 (tryckt 1905), s. 201, att använda förskönande eller inställsamma ord. Att under åskväder nämna åskans namn var ej rådligt. Det under medeltiden i Sverige vanliga namnet på åskan *tordön* (fsv. *thordyn*, da. *torden*) ersattes därför av det omskrivande, namnet *asikkia* dvs *asaekia* 'gudsåkning' och i t. ex. närkesmålet (Skagershults *sn*) är ej ens detta användbart. Man

säger där, när det åskar, goa, går", dvs. 'den goda (eg. "godan") går'. Den farliga ön *Aurr* i Norge kallades senare *Landegode*, dvs. 'det goda landet. I en tysk Nachtsegen från omkr. 1300' talas om "den svarcen vnd' wizen dv di guten sin genant".

En sorts inställsamma noard voro också de som innehöllo namnet på något slags offer. Namnet: var ju en del af saken och namnet på ett offerföremål kunde sålunda ersätta själva offret. Bureus berättar att ett ställe i närheten av Sigtuna kallades *Matbur* för- att ej der där härskande rån skulle göra de förbifarande illa. Den följande framställningen kommer att ge flera exempel på detta slags noa. Att vissa tabuerade djur och väsen kallades med personnamn var naturligtvis också en yttring av den inställsamma noan.

Men även förklenande ord kunde undantagsvis brukas i noaspråket. I Bretagne benämndes grävlingen med ett ord, som betyder 'vämjelig'. Björnen kallades i Sverige bl. a. *Fulingen*.

Genom alla dessa omskrivningar uppstod så småningom ett helt nytt i de mest farliga situationer användbart språk. Såsom benämning på detta neutrala språk har jag i Namn och bygd 1915 föreslagit den frun polynesiskan lånade termen *noa*. *Noa* användes i Polynesien såsom motsats till tabu och betecknar det som är Bilutet. Termen har i den språkvetenskapliga och folkloristiska litteraturen redan börjat användas i enlighet ined mitt fatslag.

Sedan vill ett noard uppstått förde det ett oupphörligt, ofta segerrikt krig mot det gamla tabuordet. Även om någon egentlig fara, ej låg för handen var det ju i alla fall bäst att vara försiktig. När man talar om trollen så stå de i farstun.

Men sedan en gång tabuordet dött, förlorade naturligtvis noardet sin karaktär av noa, och nya noard måste skapas. Urdet *varg* var en gång noard till det äldre *ulv*, men sedan *ulv* råkat i glömska blev *varg* också tabu och nu gjordes noanamnen gullben, gråben osv.

"Kallar du mig varg
sa blir" jag dig arg.
Kallar mig av gull
blir jag dig hull".

z Detta namn nämnes redan i Gyllenii Diarium. s. 26.
Jfr J. Nordlander i Sv, fornm. tidskr. 5, s. 291.

Ofta kunde emellertid de gamla tabuorden i vissa ofarliga kombinationer leva kvar och räddas till eftervärlden. Orden ulv och *fordön* användas ännu i svenskt riksspråk lät vara blott i vitter eller arkaiserande stil.

Noaorden ha en otrolig förmåga att smitta. Då man vet att man ostraffat kan kalla vargen *gallfot* ligger det nära till hands att tillgripa samma inställsamma benämning när det gäller björnen och räven. "Gullfötter kallas gemenligen Wargar, men alven alla slags rofdjur", säger Craelius i Tunaläns beskrifning, s. 406 (1774). *Jungfrun* brukades som noanamn på såväl skäktan som vesslan och paddan. Då *Smörstakken* var användbart som noanamn på ett berg i Norge kunde det ock användas som namn på Smörkullen i Halland.

Landegode 'landet goda' är i Norge noanamn på tre olika för sjöfarten farliga öar, en i Nordlands amt, en i Romsdals amt (Söndmöre) och en i Bratsbergs amt'.

Stundom ha noaord använts även för att beteckna orter som förut ej haft några namn eller vars namn aldrig hunnit bliva direkt förbjudna.

I det följande skall jag till en början redogöra för ett par viktiga grupper av appellativiska tabu- och noaord för att sedan övergå till tabu och noa i de nordiska ortnamnen. Jag går då **ofta** ut över det matematiskt bevisliga för att i stället genom noateorien stödd på induktionsbevis söka förklara en del dunkla ord och namn.

¹ SL 8: 3. s.-27.

Se..0. Rygh i NU 1 , 201.

IV.

Nerthus, Freyr och Freyja.

I sin förkännedom om germanernas äldsta kultur så viktiga bok *Germania*" omtalar Tacitus (kap. 40) sju små folkstammar, som troligen varit bosatta norr om langobarderna. Han skriver om dem följande.

"Om dessa folk är intet annat att anmärka än att *de* allesammans dyrka Nerthus, dvs. Klee moderliga jorden. Henne anse de ingripa i mänskornas angelägenheter och resa omkring bland folken. På en ö i oceanen är en helig lund och i denna en [åt gudinnan] invigd vagn täckt av ett kläde. Prästen är den ende som får vidröra den. Han märker närgudinna gästar sin hemliga boning och följer henne med stor vördnad då hon reser bort på sin vagn, dragen av kor. Då äro glada dagar och fester på de platser hon värdigas gästa. Då börjar man ej krig, griper icke till vapen. allt järn är undanhast. Fred och ro är det enda man då aktar och önskar, till dess densamme prästen återfört gudinnan till helgedomen, sedan hon blivit mätt på vistelsen bland de dödliga. Därefter tvättas vagnen, kläderna och — om läsaren vill tro det — själva gudinnan i en undangömd sjö. Slavar sköta detta. De slukas omedelbart därefter av sjön. Härifrån förskriver sig den hemliga rädslan och den fromma ovetenheten om vad det är som endast de till döden invigda få se." 1)

¹ Rendigni deinde et Aviones et Anglii et Vante e: E i s e s Suardones et Nuithones fluminibus aut Bilvis muniuntur N q- ..⁴ quam notabile in singulis. nisi gadd in commune N.ertimm. Terram matrem, colunt eamque intervenire rebus hominum, pulis arbitrantur. Est in insula Ocean i castum hemas. [männe icke kommet rättare sattes efter dicatumque I in *els veh* a.re)ra reste contectum; attingere uni sacerdoti concessu. Is e l e s

Gudinnan Nerthus var således tabu. Ingen utom prästen fick vidröra hennes vagn. Ingen utom prästen och de till henne offrade slavarna finge ens se henne. Men var gudinnan tabu, var med säkerhet även hennes namn tabu. För mera primitiva tolk är ju namnet i regel en del av saken. Det namn varmed germanerna på Tacitus' tid nämnde henne är sålunda sannolikt ett ursprungligt noa-namn 1).

Gudinnenamnet Nerthus ställer jag efter gott föredöme samman med isl. *njardlass* 'starkt lås', isl. *njard-gjord* megingjgrd (dvs. Tors bälte)' och anser det urbesläktat med ir. *nert* 'kraft, makt', kymr. *nerth* 'fortitudo, vis, valentia, robur'²). *Nerthus* översätter jag således med 'kraften, (guda)makten, den mäktiga'. Ordet är en u-stam av samma typ som got. *dauthus* 'död', *wulthu* 'härlighet', *hubrur* 'hunger', *lustus* 'lust', *sidus* 'sed'. Dessa ord äro maskulina och intet förbjuder antagandet att även appellativet *nerthus* haft maskulint kön. Genom tabu *har* troligen ock gudanamnet *Ullr* uppkommit. *Ullr* är tydligen identiskt. med got. *wulthus* 'härlighet' och är sålunda ett berömmande noanamn med betydelsen 'härligheten, den härlige, den strålande'. Liknande noanamn äro ock isl rad) 'de rådande gudamakterna' och isl. *regin med* samma betydelse.

I en skarpsinnig liten undersökning över "Die Göttin Nerthus und der Gott Niordr har Axel Kock framlagt följande förklaring över den kvinnliga *Nerthus*' förvandling till de nordiska språkens manlige *Niordr*.

Nerthus ('*Nerthuz* är en feminin a-stam. Redan i gotiskan vore de feminina u-stammarna rätt fåtaliga under det att de

trali deam intellegit vectamque bubus feminis multa euna veneratione prosequitur. Laeti tunt dies, festa lova, quaeumque adventu hospitiouque dignatur. Non bolla ineunt, non arma sumunt; clausum denne ferrum; pax et quies tunt tantum nota, tunt tantum amata. donet 'dem sacerdos satiatam conversatione mortalium deam templo reddat. Max vehiculum et vestis et, si credere valis, numen ipsum secrete lacu ebluitur. Servi ministrant, duos statim idem lacus haurit. Area-nus hiac terror sanctaque ig orantia, quid rit illnd. gnod tantum perituri vident." (Ed. E. **Wo** (II 1907).

¹ Jfr NoB 1915, s. 132 fff (= J. Sahigrén, Blåkulla och blåkulla-fi3rderna, s. 34 ff.).

² Jfr Schade. Altd. Wb., Heine Altgerm. religionsgesch. 1. s. 313 f., Magnus Olsen, Hedenske kultminder 1, s. 55 och där anf. förf. 5 Zeitschr. f. deut. philol. 18. s. 299 ff. (189(i).

maskulina voro synnerligen talrika. I de nordiska språken ha de kvinnliga u-stammarna helt och hållet dött ut och redan i de äldsta nordiska handskrifterna anträffas blott maskulina u-stammar. Dessa äro emellertid mycket talrika.

Med detta sammanhänger ---- fortsätter Kock --- det faktum att i ist. vissa gamla kvinnliga i-stammar övergått till manliga u-stammar. På grund av sin form ha dessa ändrat genus. På samma sätt ha i isl. en del feminina i-stammar blivit maskulina i-stammar på grund av den om maskulinböjningen erinrande nominativändelsen -r.

Liknande genusförändringar finnas även hos namn på levande eller såsom levande tänkta varelser. *Luna* 'månen' fattas på grund av namnets form i latinet som gudinna men i den nordiska mytologien är *Máni* solens broder. *Beda*, namnet på den berömde anglosachsiska teologen, har av formella skäl i Sverige blivit kvinnonamn. Det feminina ordet *vaettr* har i sv. dial. blivit välter *vätte* namn på ett **manligt** väsen.

Då mr således de kvinnliga u-stammarna redan tidigt voro stadda i utdöende under det att däremot de manliga voro särdeles vanliga, är det - enligt Kock --- möjligt att denna omständighet föranlett att man fattat *Nerthus* ej blott som gudinna utan även såsom gud. Man skulle således "redan tidigt" haft ett gudapar bestående af en manlig *Nerthus* och en kvinnlig *Nerthus*.

Men då man sålunda fick tvenne gudar med alldeles samma namn var det säger Kock — nödvändigt att i tal skilja dem åt. Man gjorde det genom att man kallade den ena *Nerthus* (*Njordr*) *freyr* "Nerthus, härskaren" och den andra *Nerthus* (*Njordr*) *freyja* "Nerthus, härskarinnan".

Då nu emellertid u-stammarna småningom förlorade fler och fler av sina feminina, under det att deras maskulina ostört levde kvar, började den manliga *Nerthus* framträda allt tydligare, under det att den kvinnliga *Nerthus* trädde mer och mer i bakgrunden. Undertiden klyvde sig *Nerthus* (*Njordr*) *freyr* i guden *Nerthus* (*Njordr*) och guden *Freyr*, *Nerthus* (*Njordr*) *freyja* där- emot i gudinnan *Nerthus* (*Njordr*) och gudinnan *Freyja*. Vid denna gudaklyvning blev av formellt språkliga skäl guden huvudperson under det att gudinnan förlorade i betydelse. Och därför träder i den nordiska mytologien guden *Freyr* i

förgrunden under det att gudinnan *Freyja* intar en mer underordnad plats.

Efter klyvningen av *Njordr* *freyr* i *Njordr* och *Freyr* och *Njordr* ((bar & i *IVyrjr* och *Frayjn* blev *Vitwpr* ensamt bruka: sor, namn både på den manliga och (len kvinnliga gudomlig-beten. Men då i de nordiska språken samtliga kvinnliga a-stammar gått förlorade och do som *Vipr* böjda orden *firjn* . *xkivldr*, *hiplr*, *biftrn(x)* osv. alla voro manliga, försvann medve tandet av att *Niprjr* kunde brukas som femininum dvs. Bonn namn på en gudinna)). Det började därför uteslutande användas som maskulinum, *Njordr* blev en uteslutande manlig gud.

Mot Kocks fyndiga förklaring har jag en del invändningar.

I de nordiska språken ha visserligen de neutrala och feminina u-stammarna förlorat sin u-stamsböjning, men sitt: kön ha de i regel ej förlorat. I isländskan ärfe fortfarande neutrum. *kinn och hond* fortfarande feminina, trots dessa ord ej ha något naturligt kön. *Flt-rral* drar till och med kvar sin gamla u-stamsdativ. *Veggr* (*got*, *waddjus*) är visserligen i isl. mask. men är i *fsv*, (utom i två ex., **Södersill**) och i sv. dial. fem.

Att i isländskan vissa gamla kvinnliga i-stammar övergått till manliga u-stammar visar ingenting för en genusändring hos u-stammar med naturligt kön, och att i isl. en del fem. i-stammar blivit mask. i-stammar visar ej heller mycket, då vi veta att en hel del fem. (*iö-* och *jö-*stammar) i isländskan ha nominativ-r. För en dylik genusändring äro ej blott de formella anledningarna tillräckliga.

Vad så parallellerna *Luna* och *Mani* beträffar, veta vi ju ej ens att här en genusändring försiggått. Att det utländska namnet *Beda* i Sverige använts som kvinnonamn stöder ej Kocks teori i någon mån. Att ett fem. ord *vaettr* 'väsen' även skall kunna beteckna en maskulin varelse ligger i ordets betydelse. I fornsy. är ordet i betydelsen 'ande, trolla vätte' fortfarande fem. Att ordet i **svenska** dialekter blivit mask. kan lika väl bero på att den sak ordet betecknat vanligen varit av manligt kön, jfr t. ex. lyktgubben, pålgasten och dylika maskulina vättar . Som parallell till Kocks teori är detta moderna dialektord i varje fall av mycket litet värde.

Att en fruktbarhetsguds kön skulle kunna bli bortglömt på den grund att dess namn hade en manlig klang är ett utom-

ordentligt djärvt antagande. Ord av typen *nauta*, *poëta*, *agricola* äro ju långt ifrån ovanliga. Än orimligare blir antagandet om vi betänka att på fruktbarhetsgudarnas bilder könsorganen voro markerade med anmärkningsvärd tydlighet. Det lönar ej invända att endast prästen fick se gudinnan Nerthus' bild, ty prästen hemlighöll naturligtvis ej gudomens kön för menigheten. Vi veta vidare från en senare tid att vid fruktbarhetsgudarnas kult saker av synnerligen könsbestämd natur förekomma 1).

På sådant sätt kunde intet gudapar uppstå. Gudaparet fanns redan förut.

Antagandet av att man nödgats dela upp Nerthus i en *Nerthus freyr* och en *Nerthus freyja* och att *Nerthus freyr* kluvit sig i *Nerthus* och *Freyr* och *Nerthus freyja* i en *Nerthus* och en *Freyja*, alltsammans av formellt språkliga skäl, är i hög grad abstrakt teoretiskt och saknar så vitt jag kunnat finna helt och hållet paralleller inom de primitiva folkens religionshistoria. Icke desto mindre har Kocks teori utan kritik upptagits av alla senare forskare på detta område.

Jag skall nu *övergå* till min egen lösning av det kinkiga problemet, till vars lösande Kock hittills givit det värdefullaste bidraget.

I fråga om namnformernas yttre historia överensstämmer min uppfattning med Kocks.

I de gamla germanernas språk fanns en troligen maskulin *u-stam nerthuz* 'kraft, makt' (jfr ovan) som naturligtvis var ett ypperligt noanamn på vare sig en gud eller en gudinna. Möjligen ha andra stammar än de Tacitus skildrat som Nerthusdyrkare, kunnat benämna en manlig gudom med samma noa-namn. Möjligen har Tacitus identifierat en manlig fruktbarhetsgud med Terra Mater. Därom veta vi emellertid intet.

Med tiden blev även namnet Nerthus tabu och ett nytt noa-namn måste uppsökas. Det låg då nära till hands att använda t. ex. ordet *Freyja* 'härskarinnan'^s. En intressant parallell erbjuder det hebreiska noanamnet på Jehova *Adonai* 'herren, härskaren'. Även den manliga fruktbarhetsgudens namn var naturligtvis tabu. Ett av hans noanamn var *Freyr* 'herren, härskaren'.

Härom mera i ett kommande kapitel.

² Jfr NoB 1915, s. 136.

^a Naturligtvis kan mellan Nerthus och Freyja ha legat ett eller flera andra noanamn.

Men namnet *Nerthus* var naturligtvis ej tabu vid alla livets förhållanden. Enligt Gaslander' fick vid kolning och *tjärbränning* ej *elden* nämnas vid sitt vanliga namn, man kallade den då i stället *heta* 'hetta' och *warmee* 'värme'. Men vid andra tillfällen voro orden tydligen ej förbjudna. På samma sätt var naturligtvis när Nerthus väl hade givit fruktbarhet och äring risken att nämna hennes namn ej stor. Då emellertid namnet *Nerthus* blott fick nämnas vid tillfällen utanför kulten blev namnet småningom isolerat från hennes person och stannade slutligen blott kvar som en språklig relik. Om denna visste man blott att den en gång varit namn på en fruktbarhetsgud. Att man då vid en senare tids systematisering av gudeläran (Snorr och hans föregångare) på grund av formellt språkliga skäl uppfattade *Niprpr som en* manlig gud är ej omöjligt. I varje fall är det mindre orimligt.

Den möjligheten kan ej bestridas att en gång även den manliga kontrahenten i fruktbarhetsgudarnas äktenskap burit det föga betecknande noanamnet *Nerthus* 'makten'. Som jag i ett följande kapitel skall visa ha noorden av lätt begripliga grunder stor tendens att spridas till nya områden. Visste man att ett ord utan risk kunde användas vid ett tabutillfälle, låg det nära till hands att försöka använda det även vid ett annat. Om t. ex. namnet *gullfot* en gång med fördel använts som noanamn på 'vargen' kunde det en annan gång få beteckna 'björnen' eller 'räven'.

En del andra namn på fruktbarhetsgudarna kommer jag att behandla i följande kapitel.

1) Beskr. om Svenska Allmogens Sannelag. Sthm 1774, s. 47. Magnus Wallner berättar i *Kolarekonsten* (1746), s. 3 att kolarna tro "om de nämna ordet Eld, det hela Milan skall förolyckas".